

Historie jako literatura, literatura jako věda

History as literature, literature as science

Vít Marša, FF MU, Ústav religionistiky
e-mail: marsavit@seznam.cz

Abstract

Narrativism is one of the greatest challenges of historiography. In his work, Hayden White pointed out the similarity between forms of discourses, techniques, and strategies of historical science and literature. Both historians and writers use the narratives to link historical facts together so any description is simultaneously an interpretation. Such narratives contain the implicit philosophy of history and can even be influenced ideologically – whether consciously or unconsciously. This polemic is focused on the applicability of this critique on the study of Hussitism in Czech historiography, on the limits of this critique, and on the possible use of narratives as a methodological approach.

Keywords

Carlo Ginzburg, narrativism, Hayden White, historiography, Hussitism

Klíčová slova

Carlo Ginzburg, narativistická kritika, Hayden White, historiografie, husitství

V dnešní postfaktické době mají narativy¹ ve službách ideologií zásadní význam v procesu formování veřejného mínění. Nejedná se pouze o problém veřejných médií, ale zejména sociálních sítí, kde se narativ stává na faktech nezávislým a fakta naopak slouží pouze jako jeho ilustrace – tudíž jsou v zásadě zaměnitelná. Podobné tendence však můžeme pozorovat i v samotném vědeckém studiu dějin. Týká se to dávných a symbolických dějin spjatých například s českou státností, minulosti nedávné, stejně jako i aktuálních společenských problémů. Nemusí se však jednat pouze o obskurní, i v současnosti ožívající pokusy o přepisování dějin, jejichž cílem je prosazení ideologicky „správného“ výkladu historie. Ohýbání pramenů, při kterém se stávají spíše ilustrativním dokreslením historikova příběhu dějin, je problém i celé řady klasických prací nebo velkých teorií.

Právě na problém ideologizace historie poukazuje narativistická kritika představující jednu z největších výzev, se kterou se musela historická věda ve 20. a 21. století vyrovnávat. Otázkou vztahu vědy a umění, potažmo literatury a historické vědy, se ve své knize *Threads and Traces: True, False, Fictive* například

¹ Specifický modus vyprávění, který má nezávislou strukturu na médiu a který vytváří příběh.

zabývá Carlo Ginzburg (2012), jeden z nejvýznamnějších italských historiků současnosti. A jak píše Jan Horský (2009: 80), ani v českém prostředí není diskuse nad vztahem mezi vědou a ideologií zdaleka uzavřená. Cílem této krátké polemiky je proto zhodnotit výzvu narativistické kritiky pro dnešní historiky, případně historicky orientované religionisty.

V čem tato kritika přesně spočívá? Podívejme se blíže na práci postmoderního historika a literárního teoretika Haydena Whitea, který je sice považován za zastánce radikální formy narativistické kritiky (Horský, 2009: 59), ale právě vyhrocenost Whiteových postojů nám umožní lépe demonstrovat klíčová východiska této kritiky obecně. White (2010: 105–128) poukázal na podobnost formy diskursů, technik i strategií u historické vědy a literatury a relativizoval hranici mezi oběma sférami. Jelikož (historická) fakta nedokáží hovořit samy za sebe, jsou historik-vědce i autor historického románu nuceni užívat jazyk k jejich propojení. Každý popis je tak dle Whitea sám o sobě interpretací skrze narativ a tudíž obsahuje implicitní filosofii dějin. Whiteova kritika spočívá především v tom, že historická věda nereflakuje používaný jazyk, a tudíž je velmi náchylná na ovlivnění ideologií mnohdy se skrývající v samotném narativu. White dále zdůrazňuje, že dějiny, které jsou tvořeny soubory událostí, nejsou obsaženy v událostech samotných. Jsou obsaženy v myslí historika i v samotném užívaném jazyce. Práce historika tak spočívá v dekodování pramenného materiálu a jeho následném překódování v duchu určitého žánru pro předpokládané publikum. White zároveň představuje základní kategorie užívaných žánrů historických narativů: tragický, komický, romantický, ironický a satirický. Při jejich aplikaci se výrazně promítá kulturní pozadí jak autora, tak čtenáře. Tragické pojetí pádu starověkého Říma je intuitivně srozumitelné znovu jen čtenáři, který vychází z filosofie dějin typické pro západní civilizaci. Ještě výrazněji se z hlediska vlivu ideologie na vědecké poznání dějin může promítat do samotného narativu politické nebo náboženské přesvědčení badatele.

Velmi křiklavě tento problém zpravidla vyvstává v případech témat hojně rezonujících v průběhu národovědných procesů. Dříve než přistoupíme k samotnému zhodnocení narativistické kritiky a možným strategiím řešení, demonstrováme celou záležitost v kontextu české historiografie, která byla od počátku vždy výrazně spojena s utvářením národní identity a tudíž i vystavena ideologickým tlakům. Snad za nejkřiklavější případ můžeme považovat studium husitství. Máloukterá jiná etapa českých dějin budí natolik rozdílné a silné emoce a byla tolikrát přepisována a rozličně vykládána. V případě husitství tak můžeme nalézt takřka všechny typy narativů, které White popisuje. První fází národního dějepisceví reprezentovanou zejména Františkem Palackým, nebo také na jeho výklad dějin v mnohém navazujícím Tomášem G. Masarykem, lze charakterizovat jako romantickou nebo tragickou. Husitství je zde vykládáno skrze obecnější narativ, který určoval celé Palackého dílo – hrdinské vzepětí českého živlu proti živlu německému v rámci celodějinného konfliktu těchto dvou národů. Podobně jako celé husitství je vnímáno i vystoupení Jana Husa a jeho přímých předchůdců a následovníků. Tragicky je pak vykreslována porážka radikálního husitského křídla v bitvě u Lipan (1434), jež byla předzvěstí ještě horší tragédie na Bílé hoře (1620). V tomto případě můžeme zcela patrně pozorovat vliv utvářející se národní identity, která byla logicky v době tzv. národního obrození výrazně budována

v protikladu ke germanizaci prosazované habsburskou monarchií a opírající se navíc o autoritu a legitimizaci římskokatolické církve.² Není jistě náhodou, že sám Palacký pocházel z protestantského prostředí.

Mnohé prvky typické pro obrozeneckou historiografii jsou ještě více umocněny v historiografii marxistické – národní rozměr husitství jakožto formy odporu proti německému živlu je výrazně posílen zkušenostmi druhé světové války. Husitství navíc získává rozměr předchůdců buržoazních a proletářských revolucí, když ovšem předběhlo dobu, a tudíž bylo zákonitě (tragicky) odsouzeno k neúspěchu. Husité se tím ale současně stali v rukou komunistického režimu symbolem přirozeného komunistického charakteru českého národa. Takové motivy můžeme nalézt v menší míře například v díle *Utopie blouznivců a sektářů* manželů Machovcových (1960) a výrazně v díle Zdeňka Nejedlého. Jistou výjimku představuje Robert Kalivoda (1961), který chápal husitskou revoluci za úspěšnou, byť i on vidí vyvražďení adamitského hnutí jako tragický konec nejemancipovanějšího proudu. Po pádu komunistického režimu pak jako logická reakce na předchozí marxistické výklady dějin husitství převládly ironizující a satirické práce relativizující náboženské motivace a často pojmající husity spíše jako bandity a zločince. Ostatně jedná se o narativ nacházející se u mnoha katolických historiků a který má kořeny již ve středověké protihusitské polemice.

Všechna tato tři pojetí husitství spojuje zranitelnost vůči ideologii. Národopisná historiografie je logicky ze své podstaty ovlivněna národotvornými zájmy a postoji. Problém však nelze redukovat čistě na otázku konfesní příslušnosti. Národní výklad husitství byl takřka vždy protikatolický, navzdory skutečnosti, že výrazná většina národa byla od pobělohorského období katolická. Marxistické dějepiscectví národního rozměru husitství využívalo jako legitimizační nástroj k revoluční vizi, která nebyla na konci druhé světové války jako destruktivní element příliš lákavá. Porevoluční období pak představuje jisté převrácení této ideologie naruby. Je třeba ovšem podotknout, že i ideologicky zabarvené práce současně mnohdy odráží poctivé historické řemeslo, a že ve všech těchto obdobích vznikala i názorově vyvážená díla, jejichž narativ není tak snadné „zaškatulkovat“ – ať už se jedná o dílo Josefa Pekaře nebo o novější knihu Františka Šmahela (2008) *Husitské Čechy* představující příklad dobré historické práce. To ovšem neznamená, že tyto práce narativ neobsahují!

Nezbývá než připustit, stejně jako to činí výše zmíněný Ginzburg (2012: 58), že každá historická práce, byť založená na grafech, statistikách a tabulkách, bude vždy obsahovat skrytý nebo vědomý narativ. Je ovšem namístě zdůraznit, že skrytý narativ není problém pouze historických nebo obecněji humanitních věd. Jakákoli fakta propojená textem nutně obsahují určitou formu narativu, bez ohledu na to, jestli jsou získávána pramenným výzkumem nebo sebezpřesnějším experimentem. Jak poukazuje Horský (2009: 80), ideologická nebo estetická hodnocení můžeme nalézt i v pracích oborů považovaných za „tvrdou“ vědu, což ostatně píše i samotný White (2010: 165).

White (2010: 127–128) představuje jako možné řešení výše představeného problému vrátit „historiografii blíže k jejím počátkům, které vězí v literárním vnímání.“ Připustit, že historie obsahuje jako jakékoli jiné vyprávění i fiktivní

² Tuto tendenci dokládá např. i uzavření (byť dočasného) konkordátu s Římskokatolickou církví v r. 1855.

prvek, napomůže badateli spíše odhalit takové prvky i ve vlastní próze. Současně se tak dle Whitea snáze postavíme čistě ideologickým deformacím a současně můžeme za využití teorie jazyka a vyprávění dospět i k teorii historie a lépe pochopit, čím skutečně je. Jedná se především o důraz na autoreflexi jak každého jednotlivého badatele, tak i vědy celkově. Narativistická kritika tím nepochybně zvýšila citlivost na ideologické vlivy ve vědě, jak jsem se pokusil demonstrovat na příkladu husitství.

Jak ovšem dodává Horský (2009: 79), její plné přijetí v radikální podobě, které výrazně rozmazává hranici mezi literární historickou fikcí a historií jako vědou, by vedlo k rezignaci na jakoukoli snahu o objektivitu a v konečném důsledku tak k ještě větší náchylnosti vůči ideologickému ovlivnění výzkumu. Je ovšem nutno zdůraznit, že ani White (2010: 127 a 154) neredukuje celou historiografii na pouhý narativ, nedegraduje ji na status ideologie nebo propagandy, nepopírá rozdíly oproti literatuře, ale poukazuje na podobnosti. Horský (2009: 54) dodává, že přijetí prvků narativistické kritiky ještě neznamená odmítnutí specifického režimu pravdy historické vědy. Historie by tak neměla rezignovat na svůj status vědy – byť se nejedná v pozitivistickém smyslu o vědu exaktní a experimentálně ověřitelnou.

Jednou z možných strategií, jak se vypořádat s narativistickou kritikou, může být snaha zahrnout i perspektivu samotných aktérů. Již zmíněný Šmahel se svým dílem *Husitské Čechy* snaží přiblížit pohledu a myšlení tehdejšího člověka bez ohledu na to, na jaké straně pomyslné barikády stál, byť je kniha věnována převážně husitskému křídlu. Podobné přístupy (jako je například etnometodologie), které jsou taktéž odpovědí na postmoderní a postkoloniální kritiku (kam lze zařadit i narativistickou kritiku), můžeme nalézt i v sociálních vědách. Je ovšem nutné zdůraznit, že tento požadavek neodsuzuje historii k pouhé reprodukci pramenů pro širší veřejnost, což by historickou vědu redukovalo na pouhé heuristické postupy. Nejedná se o rezignaci na jakoukoli další interpretaci. Jedná se o zahrnutí a skutečnou reflexi perspektivy a motivace samotných aktérů. Historické události nestačí pouze kauzálně vysvětlit, což často znamená právě z hlediska narativistické kritiky historické události „převyprávět“, ale je třeba jim skutečně porozumět, jak v případě humanitních věd zdůrazňoval již Max Weber (1998: 136 a 140–144). S tímto přístupem se ovšem pojí i požadavek neredukovat prameny na pouhý zdroj historických faktů propojitelných historikovým vyprávěním, kdy odkaz k pramenu slouží spíše jako selektivní podložení badatelova tvrzení. Takto komplexnější, vyváženější a v pramenech důsledně zakotvený výzkum by měl být rezistentnější vůči působení ideologií skrytých v narativu.

Určitý antropologický obrat ovšem můžeme v historii sledovat dlouhodobě, a to i v důrazu na mikrohistorické výzkumy a na studium jedinečného, které v některých ohledech dokonce narativistickou kritiku předchází. Ostatně i Whiteova narativistická kritika od počátku míří především na politické chápání dějin a mikrohistorické nebo obecně historicko-antropologické výzkumy většinou pomíjí. Ovšem postmoderní a postkoloniální kritika přispěla k tomu, že mikrohistorické výzkumy v dnešní historické vědě značně převládají a samotní historici jsou často vůči obecnějšímu nebo teoretizujícím dílům obezřetnější a kritičtější.

Další odpovědí na narativistickou kritiku může být i větší zapojení společenskovědních teorií do historického výzkumu, které nutí výběr dat i jejich

interpretaci pečlivěji reflektovat. Ukazuje se však, že ani společenskovědní teorie se problému skrytého narativu nevyhnou. Na nedostatečnou reflexi historických předpokladů v sociologických teoriích tak naráží například ve svém výzkumném programu *Historizace sekularizační debaty* Gorski (2000). Jeho navrhované řešení je v mnoha ohledech podobné tomu výše nastíněnému – přiblížení se pramenům a důsledná empirizace historických předpokladů těchto teorií na konkrétních případech.

Literární nebo obecně narativní charakter historiografie není nezbytně pouze negativním rysem, který otvírá historický výzkum tlakům ideologií. Jak naznačuje již White, v jeho kritice se nabízí i možná příležitost, kterou se snaží využít právě Ginzburg. Ten otvírá otázku, do jaké míry může narativ přispět k překlenutí mezer mezi konkrétními daty coby jistá forma kreativní intuíce. Ginzburg je přesvědčen, že uvědomění si narativu neoslabuje kognitivní možnosti historiografie, ale naopak je zesiluje. V návaznosti na italského spisovatele Alessandra Manzoniho se zamýšlí nad možností chápat historický román jako novou historickou formu narativem rekonstruuující chybějící data v rámci hranic možného (Ginzburg, 2012: 67 a 69). Současně však Ginzburg (2012: 71) takové propojení problematizuje a dodává, že historici oproti spisovatelům kladou mnohem větší důraz na dohledávání důkazů svých tvrzení. Přesto nezavrhne možnost jisté abdukce, hledání historicky pravděpodobných možností (Ginzburg, 2012: 55 a 70). Navazuje tak na Robina George Collingwooda formulujícího dvoufázovou interpretační strategii „konstruktivní imaginace“. V první „kritické“ fázi badatel na základě faktů doložených v pramenech vytváří rámec, v jehož hranicích fakta následně narativně propojuje. Samotné mezery jsou v druhé „konstruktivní“ fázi vyplněny právě dedukcí faktů z faktů známých. Nejedná se však jen o dedukci fyzických vztahů a procesů. Badatel se totiž zaměřuje i na samotnou formu, „kterou musela mít sada událostí, aby mohla sloužit jako ‚objekt myšlení‘“ (White, 2010: 81–82), tedy na samotný příběh událostí. Na podobném principu funguje ostatně každý historický film – mezi strohými doloženými fakty jsou vykreslovány charakterové rysy, emoce a motivy postav vytvářející příběh, který současně slouží jako pojivo.

V českém vědeckém prostředí aktivní využití „historie možného“ ve smyslu metody příliš velký ohlas nemá. Nelze ovšem pominout velmi zajímavý počín, který se Ginzburgově návrhu blíží. Jedná se o příspěvek Jiřího Hanuše a Denisy Nečasové „Pražské jaro a co bylo dál... Příběh Jaroslava K.“ v nedávno vydané a oceněné publikaci *Osmičky: Osudová výročí českých a československých dějin končící na jednu číslici* (2018). Autoři tohoto příspěvku demonstrují události roku 1968 na příkladu fiktivní postavy a na výhradu možné ahistoričnosti odpovídají:

Případného kritického čtenáře ujišťujeme, že náš Jaroslav K. sice neexistoval, jeho příběh je přesto představitelný, možný. Navíc – a to je podstatné – líčení toho, co mohl zažívat a promýšlet, je sice jakousi ‚alternativní historií‘, nikoli ale v tom smyslu, že bychom se vymkli z kloubů toho, co nazýváme historií a metodou naší práce. Konkrétně řečeno: tvrdíme-li, že naše fiktivní postava mohla číst jistý článek v roce 1968 nebo jiný v roce 1973, je prokazatelné, že takové články vyšly a byly pro našeho Jaroslava K. dostupné (Hanuš & Nečasová, 2018: 265).

Na poměry českého prostředí je tento příspěvek velmi originálním počinem. Nejedná se sice o publikaci primárně určenou odborné veřejnosti, ale nepochybně naplňuje i vysoké standardy sborníku odborných studií. Čtenáři i samotnému badateli se tím nabízí zcela nová perspektiva, jak na dobové události nahlížet, a tak má tento přístup v historiografii své opodstatnění.

„Hypotetizaci“, která je nedílnou součástí snahy překlenout mezeru mezi daty, se totiž žádný historik dříve či později nevyhne. Spekulatívni charakter historie vždy bude její nedílnou součástí. To ovšem ještě neznamená, že bychom měli považovat za legitimní jakékoli divoké dohady. Každá snaha o takové překlenutí by naopak měla být vždy vedena kvalifikovaným odhadem pevně zakotveným ve znalosti a pochopení dobových kontextů, které mohou sloužit jako vodící lano mezi chybějícími daty. Věřím, že je všeobecným požadavkem, aby byla jakákoli taková „hypotetizace“ ve vědecké práci jasně identifikovatelná a odlišená od dostatečně fakticky podložených závěrů, a nikdy by se neměla příliš vzdalovat od samotných pramenů, tedy přidržovat se skutečně toho, co říkají a neohýbat je právě v prospěch možných badatelových hypotéz.

Narativistická kritika je i nadále v mnoha ohledech výzvou i pro současnou historiografii. I přes provokativnost nebo vyhocenost některých jejích východisek a závěrů výrazně přispěla k sebereflexi celého oboru. Samotná výzva ovšem nespočívá pouze v prohloubení citlivosti na ideologické i osobní vlivy promítané do výzkumu, ale i ve zvažování nových metod a přístupů. Řešení těchto výzev půjde ruku v ruce i s vývojem v jiných oborech, které samy stále hledají odpovědi na podněty obecně nastolené postmoderní a postkoloniální kritikou.

Poučení z narativistické kritiky jsou ovšem přenositelná i do veřejného prostoru. Tváří v tvář problémům spojeným s moderní globalizovanou civilizací přinášející výraznou subjektivizaci vnímání reality a historických událostí, ale také posilování významu ideologických narativů nad fakty, musí akademická sféra o to více sama dbát na základní požadavky vědecké práce a současně se snažit v tomto duchu kultivovat i veřejnou debatu.

Seznam použité literatury

- Ginzburg, C. (2012). *Threads and Traces: True, False, Fictive*. Berkeley – Los Angeles – London: University of California Press.
- Gorski, P. S. (2000). Historicizing the Secularization Debate: Church, State, and Society in Late Medieval and Early Modern Europe, ca. 1300 to 1700. *American Sociological Review*, 65(1), 138–167.
- Hanuš, J. & Nečasová, D. (2018). Pražské jaro a co bylo dál... Příběh Jaroslava K. In L. Jan et al., *Osmičky: Osudová výročí českých a československých dějin končící na jednu číslici* (pp. 263–277). Brno: Masarykova univerzita.
- Horský, J. (2009). *Dějepisectví mezi vědou a vyprávěním*. Praha: Argo.
- Kalivoda, R. (1961). *Husitská ideologie*. Praha: Československá akademie věd.
- Machovcová, M. & Machovec, M. (1960). *Utopie blouznivců a sektářů*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd.
- Šmahel, F. (2008). *Husitské Čechy: Struktury, procesy, ideje*. Praha: Lidové noviny.
- White, H. (2010). *Tropika diskursu: Kulturně kritické eseje*. Praha: Karolinum.
- Weber, M. (1998). Základní sociologické pojmy. In id., *Metodologie, sociologie a politika* (pp. 135–171). Praha: Oikúmené.